

Dat ene dilemma

BART NAUTA, HANS TE BRAKE, ILSE RAAIJMAKERS

Dat ene dilemma

*Persoonlijke verhalen
over morele keuzes
op de werkvloer*

Amsterdam University Press

*Deze bundel is een initiatief van het Veteraneninstituut en
ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum.*

Fotografie: Suzanne Liem

Ontwerp omslag en binnenwerk: Sander Pinkse Boekproductie

ISBN 978 94 6372 963 5
e-ISBN 978 90 4855 217 7
DOI 10.5117/9789463729635
NUR 770

© De auteurs / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2019

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeleuvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 jº het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoud

- 7 Voorwoord
- 11 Inleiding
- 15 'Ik besloot het een keer niet volgens het boekje te doen'
Roel Timmermans — *politieagent*
- 23 'De jongen blijft in mijn hoofd rondspoken'
Gwenda Nielen — *veteraan*
- 31 'Hoe gaan we de kinderen eruit halen?'
Aart van Oosten — *brandweerman*
- 41 'Honderd procent veiligheid is niet te garanderen'
Jeff Chapman — *gezinsvoogd*
- 49 'Wat deed ik hier en waarom wilde ik dit eigenlijk?'
Dennis Havermans — *veteraan*
- 59 'We moeten leren verdragen dat er niet voor alles een oplossing is'
Jannetta Bos — *psychotherapeut*
- 67 'Ik kon het alleen maar fout doen'
Leen van Duijn — *veteraan*

- 77 'Bij sommige zaken zijn er alleen maar verliezers'
Shirin Milani — *rechter*
- 85 'Soms overvalt Libië me nog'
Aurélië Poelhekke — *humanitair werker*
- 95 'Morele stress is onder zorgprofessionals een groot
probleem'
Bas ter Meulen — *neuroloog*
- 103 Nawoord

Voorwoord

Deze zomer was ik op een vierdaagse rondreis met een aantal veteranen en andere collega's door Bosnië. Deze vond plaats in het kader van een op te zetten terugkeerreis naar het uitzendgebied. Een van de plekken die we bezochten was Potočari, gelegen in de voormalige enclave. Ik was er in 1995 niet bij, maar steeds speelde daar door mijn hoofd wat er toen was gebeurd. Ik keek naar de foto's die in het museum hangen, dat is ingericht op de plaats van de compound van de Nederlandse blauwhelmen. Ook verloor ik me in gedachten aan de enorme chaos, en de vreselijke dilemma's bij die militairen, wellicht zelf vaders van jonge kinderen of juist net zelf het huis uit, die deden wat hen was opgedragen, en van wie sommigen moesten toezien hoe de Bosnische Serven de Moslimmannen en de gezinnen scheidden. Deze mannen en vrouwen van Dutchbat deden wat ze dachten dat in de gegeven situatie het beste was.

'I am a piano player. Don't shoot the piano player'. Dit zei luitenant-kolonel Thom Karremans tegen generaal Ratko Mladić vlak na de val van Srebrenica die uitmondde in de grootste naoorlogse genocide in Europa. Karremans was commandant van de Nederlandse Dutchbatters die tegenover een enorme Bosnisch-Servische overmacht stonden en de door Bosnische Moslims bewoonde enclave niet konden beschermen. Mladić voegde er bij Karremans aan toe dat hij

een slechte piano player was. De videobeelden hiervan laten bij mij nog steeds de rillingen over mijn rug lopen.

Een van de verhalen in deze bundel gaat over Srebrenica. In dit fraaie boek zijn ook andere verhalen te lezen over moeilijke keuzes tijdens werksituaties die te maken hebben met morele waarden: rechtvaardigheid, loyaliteit, respect en trots. Als die waarden onder druk komen te staan leggen ze een intense last op gevoelens van angst, schaamte en schuld. De universele waarden kunnen ook gepaard gaan met positieve krachten als compassie, eer en ontzag. Wat het effect ook zal zijn, het dilemma dat optreedt en de impact die het heeft – er is immers geen weg uit – kan het leven op zijn kop zetten, en de koers voor lang doen wijzigen – in het bijzonder als de gemaakte keuze gevolgd wordt door zichtbaar menselijk lijden.

Welke aspecten van het dilemma zijn de mensen uit deze bundel bijgebleven en hoe kijken ze daar op terug? Hadden ze direct twijfels, is er nieuwe informatie waardoor ze achteraf zijn gaan twijfelen aan de juistheid van hun keuze en als dat zo is, waar komt dat door? Zijn ze anders gaan denken over ‘wat hoort’? Wat is de betekenis van leiderschap, politiek, familie, het werk? En waren alleen de meningen van anderen (familieleden, collega’s) van belang of is ook de publieke opinie hierop van invloed?

De laatste tien jaar heeft het in belangstelling toenemende gebied van de morele verwonding (‘moral injury’) zich vooral gericht op de klinische dimensie van de verwonding. Als militair-psychiater werk ik veel met veteranen en militairen die in behandeling zijn voor psychische klachten die voortkomen uit moreel belastende situaties. Het is de vraag of zoiets altijd in een klinische setting in een spreekkamer een plaats moet krijgen. Misschien is het zien van een morele verwonding als een klinische diagnose soms ook wel een wat te enge bena-

dering. Deze bundel geeft ruimte voor een bredere opvatting. Een die ook het falen of het niet naleven van een morele waarde door een groep werknemers of een instelling omvat. Of het lijden of overlijden van iemand als een direct gevolg van morele keuzes. Morele belasting kan soms ook leiden tot een soort 'kras' op het karakter van een persoon.

Dilemma's hangen misschien ook wel samen met de ervaring van een soort identiteitsweging tussen ons 'echte' Zelf en die Ander/het 'ongewenste' zelf. We zijn toch een andere persoon op het werk dan thuis? 'Het lijkt soms alsof zich het aantal zielen in 's mensen borst zich vermenigvuldigt', zo schreef Leidse psychiater Jan Hendrik van den Berg hierover in 1965.* Het menselijk bestaan is misschien 'meervoudig' geworden: dezelfde mens is in de ene context zo geheel anders dan in de andere context, terwijl hij in beide contexten in feite zichzelf is. Nemen we de morele waarden daarin mee?

De complexiteit van ons bestaan is ruim 50 jaar later niet minder geworden, en dat geldt net zo voor het appel op morele waarden, een appel dat ook maatschappelijk zijn weerklank heeft. Wat bedoelde Karremans eigenlijk? Verwoordde hij zijn angst, had hij moreel gefaald? Loochende hij zichzelf, en wat dan? Wist hij van Oscar Wilde die deze uitspraak had gedaan? Los van deze vragen is het helder dat het drama van Srebrenica uiteindelijk een morele verwonding is geworden die in vele toonhoogten en in vele lagen van de maatschappij nog jaren heeft doorgeklonken. En dat nog doet.

De verhalen van geïnterviewden in deze bundel geven de veelkleurigheid van de morele dimensie in tal van beroepen aan. Beroepen die een grote verantwoordelijkheid met

* Berg, J. H. (1965). *Leven in meervoud: een metabletisch onderzoek*. GF Cällenbäch.

zich meebrengen en besluiten vergen met vergaande consequenties, die zelfs over leven en dood kunnen gaan. De openhartigheid van de geïnterviewden is mooi en indrukwekkend. Ik hoop dat deze bundel kan bijdragen aan kennis, erkenning en begrip voor de overwegingen en keuzes die professionals bij hun dilemma gemaakt hebben.

*Prof. dr. kol-arts Eric Vermetten, psychiater
Utrecht/Leiden, september 2019*

Inleiding

‘Hoe is het voor jullie om dit aan te horen?’

Nadat we hem anderhalf uur lang gevraagd hebben om terug in de tijd te gaan, nadat we hem aangespoord hebben om een dilemma van jaren geleden minutieus te reconstrueren en om al zijn zielenroerselen tot in detail bloot te leggen, zijn de rollen heel even omgedraaid. We krijgen een vraag terug. Eerder zichtbaar geëmotioneerd, zit hij er nu kalm bij.

‘Valt dit verhaal jullie zwaar?’

In ons achterhoofd weerklinkt een uitspraak van een andere geïnterviewde. Die zei ons dat hij probeerde te beseffen dat het leed van anderen niet zijn leed is. Een besef ter bescherming van hemzelf.

‘Nee hoor’, schudden we enigszins verdwaasd ons hoofd. Maar toch. Zwaar was misschien niet het juiste woord, maar grote indruk had het verhaal zeker gemaakt. Het was zo’n gesprek waar je ’s avonds op de bank nog van bijkomt. Je zal het maar meemaken, zeiden we elkaar achteraf over het dilemma van deze veteraan.

In deze bundel doen drie veteranen, een brandweerman, een politieagent, een rechter, een humanitair werker, een gezinsvoogd, een psychotherapeut en een neuroloog hun verhaal. Ze vertellen over het ene dilemma dat hen altijd is bijgebleven. Over situaties waarin het niet mogelijk is een ‘juiste’ keuze te maken. Over momenten waarop morele waarden kunnen botsen. Over beslissingen die niet alleen jezelf, maar ook anderen raken. Kortom, over morele dilem-

ma's, die soms verstrekkende consequenties hebben voor de levens van anderen: mannen, vrouwen, in een enkel geval ook kinderen, sommigen van hen vluchtelingen of patiënten.

De bundel is gemaakt op initiatief van het Veteraneninstituut en ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum.* Morele dilemma's hebben vanouds aandacht gekregen in het militaire bedrijf, en het Veteraneninstituut heeft dit jaar zelfs als jaarthema 'morele keuzes.' Juist omdat morele dilemma's tijdens oorlogen en vredesmissies vaak voorkomen en de gevolgen van de gemaakte keuzes blijvende gevolgen hebben in het leven van veteranen en dit zelfs kunnen ontwrichten. Ook voor ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum is de morele component van ingrijpende gebeurtenissen relevant. Beide organisaties wilden echter benadrukken dat de last die morele keuzes met zich kunnen meebrengen niet alleen in de militaire wereld wordt gevoeld. Deze bundel slaat daarmee ook een waardevolle brug tussen diverse beroepsgroepen die – met respect voor het unieke karakter van hun werk – op moreel gebied veel gemeen hebben.

We beseften bij aanvang dat het vinden van gegadigden voor de interviews lastig kon zijn. Het bespreken van een conflict tussen morele waarden is immers in potentie zeer confronterend, en daarmee belastend voor geïnterviewden. Het bleek inderdaad niet altijd makkelijk om mensen te vinden die over hun dilemma's wilden praten. Sommigen weigerden, omdat zij in het kader van vertrouwelijkheid niet in konden gaan op personen (vaak cliënten) of op hun werksituatie. In de huidige interviews hebben we dan ook geregeld fictieve namen gebruikt voor mensen die in het verhaal werden genoemd door de geïnterviewden of details

* ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum is een onafhankelijk instituut gespecialiseerd in de psychosociale gevolgen van ingrijpende gebeurtenissen. Bij dit project zijn twee organisatieonderdelen betrokken: ARQ Kenniscentrum Oorlog, Vervolg en Geweld en ARQ Kenniscentrum Impact.

weggelaten om herkenning te voorkomen. Ook spreken alle geïnterviewden op persoonlijke titel, niet namens de organisatie waarvoor ze werken. Soms werd een interview bij voorbaat door de werkgever verboden. Een enkele keer gaf iemand op het moment dat we tegenover elkaar zaten aan dat het onderwerp toch te persoonlijk en gevoelig was om met ons te bespreken.

Uiteindelijk hebben we tien professionals bereid gevonden hun indrukwekkende verhaal te doen. We vroegen hen expliciet naar dat ene dilemma. We zochten naar een concrete situatie die blijvende indruk op hen gemaakt heeft, waarin zij een onmogelijke keuze moesten maken en verschillende morele waarden op het spel stonden. Een situatie die dientengevolge ook twijfels veroorzaakte. Hoewel alle betrokkenen een dergelijke situatie wisten te benoemen, bleek tijdens het interview in vrijwel alle gevallen dat het dilemma gevormd werd door zo veel meer dan alleen de feitelijke gebeurtenissen op dat ene moment. De voorgeschiedenis, eigen overtuigingen en persoonlijke redenen om voor het werk te kiezen, waren bijvoorbeeld van belang. Dat gold ook voor de meningen van anderen (familieleden, collega's of zelfs de publieke opinie), zowel tijdens als na het incident. Ook de gevolgen van gemaakte keuzes, voor zover die bekend en/of zichtbaar waren, speelden een rol. Tijdens de interviews kwam het allemaal langs. Dat specifieke moment op zichzelf definieerde het dilemma echter nooit. Vaak moest op dat moment simpelweg, soms split-second, worden gehandeld, was er geen ruimte voor twijfel. In de periode na het moment was die ruimte er soms des te meer; ontstonden twijfels over aannames die vooraf in beton gegoten leken. In veel gevallen was die twijfel ook nu nog niet verdwenen. Wat destijds een moreel dilemma was, blijkt ook jaren na dato en na intensieve overdenking en analyse nog steeds enorm complex, ook voor ons als interviewers.

Niet in elke professie hebben morele dilemma's dergelijke verstrekkende gevolgen. Toch zullen lezers in de verhalen

de complexiteit van keuzes en besluiten herkennen, zo ook de langdurige worstelingen die het voor betrokkenen kan opleveren. Het is zwaar dat in je eentje te moeten dragen. We hopen dan ook dat de verhalen aanzetten tot grotere openheid over de dilemma's waarmee een ieder van ons op de werkvloer kan worden geconfronteerd. Bewustwording over de impact van dilemma's draagt hopelijk ook bij tot aandacht van de organisatie om haar werknemers op morele dilemma's voor te bereiden en hen na afloop daarvan te ondersteunen. Dat geldt niet alleen voor organisaties, maar ook voor collega's, familie, vrienden – de samenleving als geheel. Als we in kranten lezen over ongelukken en schandalen, hebben we al snel een oordeel klaar. Deze bundel biedt juist een kijk in de keuken. Het laat zien wat voor overwegingen, twijfels en kwetsbaarheid achter morele keuzes schuilgaan. Dit soort verhalen wordt vaak niet breed uitgemeten in de media. Door te beschrijven hoe ingewikkeld situaties kunnen worden, en hoe snel dat kan gebeuren, krijgen we hopelijk meer begrip voor de positie van professionals.

Bart Nauta, Hans te Brake en Ilse Raaijmakers